

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

На правах рукопису

**ТКАЧЕНКО
БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

**ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ТОРГОВЕЛЬНО-БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ**

Спеціальність: 12.00.03. — цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків — 1997

00737315 (Q)

собою рукопис

Дисертація виконана на кафедрі цивільного права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Науковий керівник — доктор юридичних наук,
професор Красько Ісай Юхимович

Офіційні опоненти: — доктор юридичних наук,
професор Кузнєцова Наталія Семенівна;
— кандидат юридичних наук,
доцент Жушман Віктор Павлович

Провідна організація — Інститут держави і права Національної
Академії наук України

Захист відбудеться «16» травня 1997 р. о ____
год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.40.02
Національної юридичної академії України імені Ярослава
Мудрого за адресою: 310024, м. Харків, вул.Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національ-
ної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(310024, м. Харків-24, вул.Пушкінська, 77).

Автореферат розіслано «15» квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.М.Сибільов

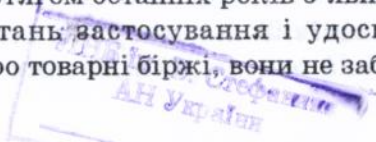
AB 37.503

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Інститут товарної біржі широко застосовується у світовій практиці давно, проте в Україні він був практично нерозвинутим. На протязі останніх десятиліть українські вчені-правознавці та економісти майже не вивчали теоретичні аспекти заснування цього інституту і не пропонували його застосування у практиці. У першому законодавчому акті, прийнятому 10 грудня 1991р., встановлені матеріально-правові засади заснування та функціонування товарних бірж, однак світовий досвід було використано досить обмежено. Вже перші спроби застосування цього закону показали його неповноту та недосконалість. Чинне законодавство про торговельно-біржову діяльність має багато недоліків, які до цього часу не одержали наукової оцінки та обґрунтованих рекомендацій щодо їх усунення. Недостатня узгодженість його основних положень з іншими законодавчими актами, нечітке їх формулювання викликали потребу глибокого і детального вивчення проблем інституту товарної біржі та підготовки на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо відповідних змін та доповнень до чинного закону. При цьому необхідно було врахувати як світовий досвід, так і національну специфіку, обумовлену насамперед особливостями сучасного економічного стану України.

У дисертаційній роботі розглянуто питання цивільно-правового регулювання торговельно-біржової діяльності в Україні, проаналізовано і розкрито роль законодавства України, арбітражної практики, практики взаємовідносин сторін у регулюванні оптової торгівлі в Україні, що склалася на сьогодні, виявлено їх недоліки, виконано розробку теоретичних актів відкриття та функціонування товарних бірж і на цій основі внесено конкретні пропозиції щодо шляхів удосконалення їх діяльності.

Ступінь наукової розробленості тематики у вітчизняній науці є низькою. І хоча після прийняття Закону України «Про товарну біржу» протягом останніх років з'явилося чимало публікацій щодо питань застосування і удосконалення чинного законодавства про товарні біржі, вони не забезпечують

створення цілісного наукового уявлення про основні аспекти цього важливого інституту. На цей час відсутні чіткі визначення деяких основних його положень (організаційно-правова форма, в якій утворюються біржі, статус та повноваження усіх учасників біржових торгів, тощо), що не сприяє належному розвитку бірж. Недостатньо дослідженим є механізм розглядання спорів між учасниками біржових торгів арбітражними комісіями, що створюються на товарних біржах. Ці та інші недоліки чинного законодавства ще не одержали належної наукової оцінки та обґрунтованих рекомендацій щодо їх виправлення.

Мета та основні завдання дослідження. Основна мета дисертації полягає в комплексному аналізі законодавства про торговельно-біржову діяльність, про правовий стан як біржі в цілому, так і її підрозділів. Для досягнення указаної мети завданнями даної наукової роботи стали:

- 1) аналіз біржового законодавства України щодо його відповідності потребам ринкових відносин;
- 2) дослідження тих основних теоретичних проблем торговельно-біржової діяльності, які недостатньо освітлені в науковій юридичній літературі;
- 3) опрацювання конкретних пропозицій по вдосконаленню вітчизняного біржового законодавства, визначення перспектив розвитку інституту біржової торгівлі в Україні.

Предметом дослідження є сукупність суспільних відносин, які виникають при заснуванні такого елемента інфраструктури ринку, як товарна біржа, при визначенні основних засад її функціонування.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступають торговельно-біржова діяльність товарної біржі як суб'єкта правовідносин, організаційно-правова природа біржі та її підрозділів, біржові операції з точки зору їх природи, способу й умов їх укладання, а також система нормативних актів, що регулюють відкриття і функціонування товарної біржі, визначають правовий статус її і органів управління біржі та її підрозділів.

Методологічна та теоретична основа дослідження. Методологічна основа дослідження складається з базових

науково-теоретичних положень, що властиві як загальній теорії держави та права, так і відповідним галузевим юридичним наукам, і насамперед цивільному праву та цивільно-процесуальному праву. Були враховані і теоретичні розробки з основних питань правового регулювання діяльності товарних бірж як однієї з головних складових інфраструктури ринку України.

Вирішуючи поставлені завдання, автор також застосовував окремі наукові методи: діалектичний, логіко-юридичний, системний, статистичний, історичний та порівняльно-правовий. Логіко-юридичний метод полягає в тому, що автор прагнув до безперечних узгоджених результатів, які б відповідали вимогам логіки.

Правове регулювання торговельно-біржової діяльності досліджено з урахуванням діалектичного методу з системно-структурним підходом до вивчення матеріалу й одержаних внаслідок цього висновків.

Інститут товарної біржі дисертантом розглядається як складова частина єдиної системи цивільно-правових відносин, а дослідження окремих питань здійснено з урахуванням місця останніх у системі цивільного права.

При написанні дисертації було проведено всебічний аналіз чинного законодавства України, законодавства про товарну біржу часів Російської імперії, періоду непу, чинного законодавства Російської Федерації, Біларусі, Казахстану, Таджикистану, Естонії, а також проекту Цивільного і Господарського (Комерційного) кодексів України. Певну увагу дослідник приділив також законодавству таких зарубіжних країн, як США, Німеччина, Франція, Іспанія та ін.

Автором широко використана юридична й економічна література з розглядуваної проблеми. У дисертації сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації, засновані на працях учених, які досліджували питання правового регулювання торговельно-біржової діяльності. Дисертант спирався на праці дореволюційних російських правознавців О.Ф. Волкова, О.С. Невзорова, Л.Н. Ніселовича, Г.Ф. Шершеневича, на опубліковані в 20-ті роки роботи М.В. Гордона, К.Р. Граве, М.І. Мітіліно, П.І. Ступки,

П.С. Ейбушица, на роботи сучасних учених І.В. Авіліної, Ч.Н. Азімова, В.В. Безбаха, С.М. Братуся, О.О. Іванова, О.С. Іоффе, І.Ю. Краська, В.К. Мамутова, І.Г. Побирченка, Г.В. Пронської, В.О. Рясенцева, О.М. Садикова, Ю.К. Толстого та ін.

Теоретичною базою дослідження стали також висновки, викладені у працях таких відомих цивілістів з загальних проблем цивільного права, як М.І. Бару, С.О. Вільнянський, М.В. Гордон, О.С. Іоффе, О.О. Красавчиков, О.А. Пушкін, Є.О. Суханов та ін.

Практична база дослідження. Дисертантом проаналізована нормативна база і практика торговельно-біржової діяльності деяких українських товарних бірж, зокрема, Української, Харківської та Київської універсальних товарних бірж, а також опубліковані матеріали про роботу Львівської товарно-фондової біржі, Донецької товарної біржі.

Обмежений обсяг дослідженої емпіричної інформації обумовлено насамперед існуванням комерційної таємниці біржових угод.

Наукова новизна дисертації. Новизна наукових висновків даного дослідження полягає у тому, що в ньому розглядаються ті питання регулювання торговельно-біржової діяльності товарних бірж за умов входження до ринкових відносин, які не знайшли ще достатнього відбиття у цивільній та спеціальній науковій юридичній літературі України та інших країн СНД.

На захист виносяться такі питання:

- 1) аналіз та обґрунтування особливостей організаційно-правової форми товарної біржі та біржових інститутів (маклерства, котирування, арбітраж та ін.);
- 2) правова природа та компетенція органів товарної біржі;
- 3) правове положення учасників торговельно-біржової діяльності, їх права та обов'язки;
- 4) біржові операції — види, зміст, особливості укладання та оформлення;
- 5) пропозиції по вдосконаленню законодавства України про товарні біржі.

Теоретична та практична значимість роботи. Висновки і пропозиції, що містяться у роботі, можуть бути використані під час подальшого доопрацювання чинного Закону України «Про товарну біржу» та інших нормативних і локальних актів. Основним результатом дисертаційного дослідження є досягнення досить цілісного і всебічного уявлення щодо інституту товарної біржі та його структури, можливостей удосконалення його у господарській практиці.

Дисертаційне дослідження може бути корисним і при підготовці підручників та навчальних посібників для студентів юридичних вузів, а також при викладенні таких курсів, як «Цивільне право», «Підприємницьке право» та спецкурсу «Біржове право».

Частина сформульованих у дисертації положень має дискусійний характер і може служити базою для майбутніх наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення наукової роботи обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, викладені у публікаціях автора, використовуються у навчальному процесі під час проведення практичних занять з цивільного права і впроваджені на Харківській та інших товарних біржах.

Структура дисертації зумовлена метою та завданням дослідження і складається із вступу, двох глав, які об'єднують шість параграфів, заключної частини з висновками, списку літератури та нормативних актів.

ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовується актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, визначаються його мета та завдання, методологія, джерела, сформульовані основні положення, що відбивають наукову новизну роботи і виносяться на захист, вказується апробація результатів дослідження і викладається практичне значення результатів одержаних у ході дослідження.

У *главі 1* «Торговельно-біржова діяльність в системі ринкових відносин» розглядаються питання виникнення, розвитку та функціонування інституту біржової торгівлі, його законодавчої регламентації, аналізується правовий статус товарної біржі як у цілому, так і окремих її підрозділів.

У *параграфі першому* «До історії торговельно-біржової діяльності в Україні» досліджується процес виникнення та розвитку інституту біржових торгів, поступової реорганізації товарної біржі як інституту оптової торгівлі реальним товаром у ринок прав на товар.

Зазначено, що сучасна торговельно-біржова діяльність, принципи, покладені в основу, мають багатовікову історію, яка корінням сягають в глибину віків, ще у Стародавню Грецію та Рим. З розвитком міст, удосконаленням зв'язку і транспорту регіональні ярмарки середньовіччя поступово змінювалися на спеціалізовані торговельні центри, які згодом набули назву «біржі». Детально розглянуто розвиток торговельно-біржової діяльності у період розвитку капіталізму в різних країнах світу (США, Великобританії, Японії та ін.)

Значна увага приділяється аналізу інституту біржової торгівлі в Росії як за часів правління Петра Першого, так Російської імперії аж до початку ХХ ст. Відзначається, що могутнім поштовхом до розвитку біржової торгівлі в Росії стали реформи 60-х років ХІХ ст. Саме з цього періоду власне, і розпочинається справжня історія вітчизняних бірж. У роботі дається аналіз російських і українських бірж, які внаслідок специфічних історичних умов стали не тільки організованим ринком, але й органом представництва та захисту інтересів торгівлі і частково промисловості. Дослідник розглянув біржі

20-х років ХХ ст. і регламентацію їх діяльності, показав також розвиток торгівлі на біржах, проаналізував ознаки, їй притаманні. Дисертант звертає особливу увагу на специфіку біржового законодавства, що супроводжувало розвиток самої біржі у країнах Європи, США, Росії дореволюційних часів, періоду непу, детально зупиняється на сучасному відродженні вітчизняних бірж, яке розпочалося у 90-х роках у колишньому СРСР і існує в сьогоденній Україні.

Параграф другий «Правова природа торговельно-біржової діяльності та особливості організаційно-правової форми товарної біржі» присвячений розгляду особливостей торговельно-біржової діяльності.

Торговельно-біржова діяльність — це надання послуг в укладенні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту та пропозицій на товари, вивчення, упорядкування та спрощення товарообігу та пов'язаних з ним торгівельних операцій.

Автор досліджує також спеціальну правоздатність і дієздатність товарної біржі, відзначає дискусійність питання організаційно-правової форми створення товарних бірж, робить висновки про невідповідність форми господарських товариств (за винятком акціонерних), яка використовується у біржовій практиці України, юридичній природі біржі як організації, що не має за мету отримання прибутку.

Біржа являє собою юридичну особу й існує за рахунок спеціальних коштів, пов'язаних безпосередньо з її діяльністю. Органи управління товарних бірж формуються у залежності від організаційно-правових форм.

Біржі утворюються на корпоративних засадах, виступаючи як об'єднання осіб, що існує і діє в інтересах цих осіб, безпосередньо пов'язаних між собою і з корпорацією членськими правами та обов'язками. Основою (субстратом) корпорації-біржі є люди. Мета її діяльності визначається загальною волею самих членів корпорації. Членами товарних бірж можуть бути і фізичні, і юридичні особи незалежно від форм власності. Члени біржі мають право брати участь у біржових зборах, здійснювати угоди, користуватися біржовими інститутами, тощо.

Товарні біржі утворюються в нормативно-явочному порядку з наступною державною реєстрацією. Засновники (учасники)

товарної біржі передають їй своє майно, повністю втрачаючи на нього свої права. Не набувають вони ніяких прав і на майно біржі, придбане нею в процесі діяльності. Однак при ліквідації біржі як юридичної особи її засновники (учасники) мають право претендувати на майно, яке відповідає їх частці. Разом з тим свобода утворення товарних бірж іноді обмежується заборонаю деяким юридичним та фізичним особам брати участь у їх застосуванні (наприклад, органи влади та управління, держбюджетні організації не мають права бути членами біржі — ст. 5 Закону України «Про товарну біржу»). В останній час значно розширилася наглядова функція державних органів за законністю утворення юридичних осіб, у тому числі бірж. При цьому перевірка законності їх утворення може здійснюватися судами (у Німеччині, Італії), Міністерством торгівлі (в Англії), Міністерством юстиції (у Нідерландах). Суб'єктами торговельно-біржової діяльності є засновники біржі, які вносять первісний капітал, що складає статутний фонд, необхідний для визначення вартості основних фондів, створення засобів обігу та резервного фонду, достатнього для страхування від ризику.

Незважаючи на невизначеність у законодавстві України організаційно-правових форм товарних бірж, останні являють собою систему організацій — суб'єктів колективної власності з чітко вираженими цілями, структурою, компетенцією та функціями, що дають їм як юридичним особам реальну можливість участі у правовідносинах, які відповідають їх призначенню. Разом з тим бажано у новому Цивільному (чи Комерційному) кодексі України конкретно визначити місце товарних бірж у сфері комерційної діяльності з урахуванням тієї ролі, яку вони покликані відігравати у майновому обігу країни. Визнаючи біржі юридичними особами, законодавець тим самим визнає за ними цивільну правосуб'єктність. Біржа наділяється такими правами:

- а) на найменування (на фірму);
- б) майновими чи особистими немайновими;
- в) як виключне право — на власний знак для послуг;
- г) на відкриття філій та представництв.

Разом з тим біржа може мати не загальну, а спеціальну правоздатність, тобто тільки ті права, які цілком відповідають

діяльності, передбаченій у її статуті. Оскільки перелік прав та обов'язків біржі, як і інших юридичних осіб, є неповним, вона має право вступити у правовідносини, які статутом не передбачені, однак при цьому вона не має права займатися діяльністю, яка протирічить цілям та завданням біржі. Спеціальний характер повинна мати і дієздатність бірж. Це означає, що вони вправі здійснювати тільки такі юридичні дії, які відповідають їх цілям.

Зі зміною економічних умов біржова діяльність, сьогодні набрала швидких темпів. У зв'язку з цим правники висловлюють думку про необхідність досягти максимальної конкретності законодавства і відповідно до цього або встановити загальновидове поняття «біржа» для всіх існуючих бірж, або ж взагалі відмовитися від його законодавчого закріплення. Однак розробити єдине поняття для всіх видів бірж неможливо, оскільки існуючі між ними відзнаки дуже значні, а знайти поняття, однотипне для кожного її виду, — завдання, яке практично вирішити неможливо. Разом з тим не слід і відмовлятися від законодавчого закріплення цього поняття, але з урахуванням його диференціації щодо до кожного різновиду бірж, функціонуючих на території України.

Недостатньо дослідженими в науці цивільного права є питання про організаційно-правову форму товарної біржі та про її місце у сучасній законодавчій системі. Закон України «Про товарну біржу» щодо вирішення цих питань страждає невизначеністю, що часто на практиці призводить до неправильного його тлумачення і застосування. Закон України «Про товарну біржу», визнаючи товарну біржу юридичною особою, не дає, як уже зазначалося, точного припису про те, у якій організаційно-правовій формі вона повинна утворюватися, маючи на увазі, що саме поняття «безприбуткова корпорація» у законодавстві України відсутнє. У ст.1 Закону дається відсилка на те, що діяльність товарної біржі здійснюється відповідно до чинного законодавства України. На практиці біржа утворюється за нормами Закону «Про господарські товариства» в організаційно-правовій формі акціонерного товариства (рідше — товариства з обмеженою відповідальністю).

Разом з тим товарну біржу як правовий інститут не можна віднести ані до поняття «підприємство», ані до поняття «господарче товариство», оскільки однією з існуючих умов визнання організації підприємством або господарчим товариством є наявність мети отримання прибутку (доходу). Закон же визначає товарну біржу як організацію, яка не займається комерційним посередництвом і яка не має за мету отримання прибутку. З огляду на це законодавець, не сформулювавши чітко поняття організаційно-правової форми товарної біржі, по суті, дає їй можливість застосовувати аби-яку найбільш відповідну її цілям та завданням організаційно-правову форму, насамперед, господарське товариство. Необхідно відзначити, що утворення товарної біржі у виді приватного або дочірнього підприємства відповідно до чинного законодавства неможливо, оскільки ст. 5 Закону встановлює, що біржа є об'єднанням, а звідси і кількість її засновників не може бути менше двох.

У зв'язку з вищевикладеним дослідник вважає доцільним або скасувати термін «безприбутковість» біржі, або ж внести доповнення до чинного Закону «Про товарну біржу», відзначивши, що утворення біржі можливе в організаційно-правовій формі «безприбуткової корпорації», і давши їй чітке визначення, а також зазначити, що дія законів «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні» та «Про господарські товариства» не поширюється на діяльність товарної біржі як організації, яка не має за мету отримання прибутку.

З цих двох напрямків, на думку автора, слід, перейняти досвід російського законодавства, яке, на відміну від українського, не забороняє товарній біржі отримувати прибуток від своєї діяльності. До цього ще слід відзначити, що біржа не може здійснювати торговельну, торговельно-посередницьку та іншу діяльність, безпосередньо не пов'язану з організацією біржової торгівлі.

Корелятивної взаємопов'язаності між організаційно-правовою формою суб'єкта цивільного права — юридичної особи та кінцевою метою його діяльності — отримання прибутку (якщо це комерційна юридична особа) немає. І господарські товариства, і підприємства, і кооперативи мають своєю кінцевою метою отримання прибутку, оскільки ця мета притаманна всім

організаційно-правовим формам юридичних осіб корпоративного та засновницького типу, які займаються підприємницькою діяльністю (ст.1 Закону України «Про підприємництво»). Разом з тим від вибору такої форми залежить багато, у тому числі система органів управління та особливості їх формування і функціонування, порядок розподілу, використання прибутку та ін.

Суттєвою особливістю товарних бірж є те, що їх взагалі не можна віднести до суб'єктів підприємницької діяльності у зв'язку з відсутністю у них притаманної їм кінцевої мети — одержання прибутку. З цього боку товарні біржі за своєю економічною сутністю ближче до бюджетних установ безприбуткового характеру (лікарень, шкіл, вузів, тощо). Той факт, що ці установи вправі утворювати позабюджетні фонди за рахунок платного обслуговування населення, не впливає на їх природу.

Тому відповідно до ст.1 Закону «Про товарну біржу» товарну біржу можна охарактеризувати як суб'єкта права, покликаного надавати послуги у сфері організації товарообігу. Поряд з цим товарну біржу слід розглядати (подібно іншим первісним ланкам господарської системи країни) як організацію, поєднуючу в собі чинники, які допомагають в умовах ринкової економіки здійснювати реалізацію послуг невиробничого характеру.

У цій своїй якості товарна біржа повинна розглядатися як визначений майновий комплекс, сукупність матеріальних та нематеріальних елементів (споруд, офісного обладнання, готівки та ін.), а також прав та обов'язків, включаючи право на товарний знак (знак обслуговування), ділову репутацію. Товарна біржа також вправі мати власне фірмове найменування, що відрізняє її від інших бірж.

У майбутньому Законі про товарну біржу слід вказати на те, що біржа затверджується як юридична особа в одній з організаційно-правових форм, передбачених законодавством України. Такий підхід до вирішення питання про організаційно-правову форму є правильнішим, відповідаючим бажанню українського законодавця перейняти найбільш прогресивну форму, існуючу в розвинутих країнах, незважаючи на відсут-

ність в Україні юридичного поняття «безприбуткова корпорація».

У параграфі третьому «Правовий стан органів управління та підрозділів товарної біржі» розглянуто структуру товарної біржі, функції та діяльність її органів управління, спеціальних підрозділів (розрахункова комісія, наглядовий комітет, біржовий арбітраж, котирувальна комісія).

Основною метою, якій підкорена діяльність підрозділів, є створення найбільш сприятливих умов для здійснення торгівлі на біржі. Інакше кажучи, всі структурні елементи біржі формуються таким чином, щоб забезпечити успішну торгівлю.

Головними документами, визначаючими кількість, назву та функції органів біржі, є її статут і положення про підрозділи. Принципом роботи підрозділів є самоокупність усього біржового механізму. Тому діяльність біржі організується так, щоб платежі, які одержує біржа за проведення угоди, від продажу інформації та з інших витоків, компенсували утримання її апарату та поточні витрати, а при необхідності забезпечували поповнення її резервних фондів. Члени комітетів, які є членами біржі, працюють, як правило, без оплати. Вони призначаються біржовою радою чи обираються іншими членами біржі. Адміністративний персонал біржі провадить у життя політику і рішення керуючої ради та комітетів. Штатна структура кадрів відповідає функціональній спеціалізації комітетів; кожний підрозділ підзвітний перед керуючою посадовою особою біржі. Найменування посад, обов'язки та чисельність адміністративних працівників та штатного персоналу на біржах різні.

Законодавець відрізняє органи управління від іншої організаційної структури біржі. Співставлення ст.11 «Органи управління товарної біржі» та ст.12 «Організаційна структура товарної біржі» цього Закону призводить до того ж висновку: три органи — загальні збори членів товарної біржі, біржовий комітет (рада біржі) та контрольна (ревізійна) комісія винесені законодавцем за межі поняття «організаційна структура».

Організаційна структура біржі відповідно до Закону складається з трьох функціональних груп: виконавча дирекція (орган управління), спеціальні підрозділи (оперативні органи), допоміжні органи.

Крім указанного в Законі органу управління — виконавчої дирекції, необхідно вказати і Президента чи Генерального директора, який є вищою посадовою особою біржі. Основними завданнями органів управління є розробка правил біржового механізму, загальний нагляд за роботою апарату, підбір кадрів для апарату біржі.

До другої групи — оперативні органи, відповідно до Закону належать такі органи, як розрахункова палата, біржовий арбітраж, котирувальна комісія. До цієї групи слід віднести також маклеріат та оперативний відділ. Ці органи виконують завдання безпосередньо покладені на біржу.

До третьої групи належать усі існуючі в структурі біржі організації, діяльність яких прямо не пов'язана з діяльністю товарної біржі. Кількість допоміжних органів на біржах різна (коливається від 8 до 40). В роботі дається аналіз допоміжних органів, що найчастіше зустрічаються на біржах. Комітети підзвітні перед виконавчою дирекцією; вони мають право вносити рекомендації щодо поліпшення роботи біржі.

Біржовий арбітраж визнається одним з найважливіших інститутів біржі. Він дозволяє швидко вирішувати виникаючі спори між членами біржі, а також між клієнтами та членами біржі. Це, по суті, судовий орган на самій біржі.

Усі названі комітети (комісії) включаються до структури товарної біржі. Вони повинні діяти на основі спеціального положення, яке затверджується біржовим комітетом.

У главі 2 «Торговельно-біржові операції. Розглядання спорів арбітражною палатою» автор виходячи з поняття торговельно-біржової діяльності дає характеристику існуючих у світовій практиці видів цієї діяльності, відзначає її ознаки та основні види, її об'єкти та суб'єктів, характеризує юридичну, організаційну, її економічну та етичну сторони. Автор торкається також питання розгляду спорів арбітражними палатами, які створюються на біржах.

Параграф перший «Торговельно-біржові операції та їх види» детально аналізує види біржових операцій і виділяє дві основні їх групи: касові (з негайним виконанням) та операції на певний термін (форвардні, ф'ючерсні, опційні), виконання зобов'язання за якими настає через визначений термін після укладання договору.

Спочатку українські біржі спеціалізувалися тільки на торгівлі реальним (фізичним) товаром, та тільки в останній час вони стали здійснювати операції по купівлі-продажу біржових контрактів (ф'ючерсні операції).

Операціями з негайною поставкою («касові», «спот») називають такі операції, які відбуваються на товар, що знаходиться в період торгу на території біржі в сховищах, які належать їй; на товар, прибуття якого на біржу очікується в день торгів до закінчення біржових зборів або який знаходиться на момент здійснення операції в дорозі; на відвантажений або готовий до відправки товар, що знаходиться на складі продавця. Ці операції мають за мету дійсне придбання або відчуження товарів, що вимагає негайного виконання. За своєю юридичною природою касова операція — типовий договір купівлі-продажу.

Форвардні (термінові) операції є другим різновидом угод з реальним товаром; вони являють собою взаємну передачу прав та обов'язків щодо реального товару з відстроченим терміном передачі. Автор дає визначення термінової операції: це операція, що укладається за розсудом сторін, за яким продавець зобов'язується передати покупцю товар у термін, який не співпадає з моментом укладання договору.

Форвардними вважаються операції купівлі-продажу реального товару з виконанням у майбутньому. Форвардні операції поєднує з касовими та обставина, що в обох випадках йдеться про операції, пов'язані з взаємною передачею прав та обов'язків стосовно реального товару, якому в біржовому праві протиставляється фіктивний, нереальний товар у вигляді ф'ючерсного контракту; і касові, і форвардні операції характеризуються наміром сторін дійсно придбати або реалізувати на біржі товар, чого не можна сказати про більш складні різновиди термінових угод. Відрізняються ці операції одна від одної терміном виконання. Касові операції розраховані на негайне виконання, а форвардні — на виконання зобов'язання відстрочено. Форвардні біржові операції мають деякі різновиди, що дозволяють зменшити ступінь ризику контрагентів при торговельно-біржовій діяльності, не змінюючи їх сутності. До них належать операція з заставою і операція з премією.

Операція з заставою — це договір, при якому один його учасник виплачує другому на момент здійснення операції суму (в тому числі ліцензійну винагороду), визначену угодою, з гарантіями виконання своїх зобов'язань.

Операція з премією — це договір, при якому один з контрагентів на підставі особливої заяви за установлену винагороду (премію) набуває права до відповідного дня витребувати від свого контрагента або виконання зобов'язань за угодою, або ж повної відмови від неї. Будь-яка операція з премією є договір, у якому один з контрагентів обіцяє іншому відповідну суму грошей, що називається премією, надання права вибору виконання або невиконання іншого побічного договору.

Операція з умовою — це договір, при укладанні якого брокер повинен виконати відповідні накази клієнта.

Ф'ючерсні операції являють собою взаємну передачу прав та обов'язків щодо стандартних контрактів на поставку біржового товару. Поняттям ф'ючерсної операції охоплюється купівля-продаж стандартних контрактів на товари, які поставляються через відповідний термін після укладання договору. Порівняно з форвардними ф'ючерсні операції — більш складний вид термінових операцій. Якщо предметом форвардної операції є реальний товар, то предметом ф'ючерсного договору виступає особливий вид товару — стандартний контракт на поставку реального товару. За своєю юридичною природою це договір купівлі-продажу реального товару з виконанням угоди через відповідний проміжок часу за ціною, яка встановлюється на момент її укладання. Ф'ючерсні операції є логічним розвитком форвардних операцій щодо товару, якого ще не існує (наприклад, для сільськогосподарської продукції).

Опційні операції є своєрідним продовженням ф'ючерсних. Характерною особливістю перших є те, що їх об'єктом виступає зобов'язання (право) купити або продати декілька ф'ючерсних або готівкових контрактів за визначеною ціною протягом зумовленого терміну в майбутньому (тобто поступка права на передачу в майбутньому прав та зобов'язань щодо біржового товару або контракту на його передачу). Таке право набувається за відносно невелику суму (премію-опцион) і дає можливість виконати угоду по фіксованій ціні при сприятних умовах (получити прибуток) або відмовитися від неї (загубити премію).

Найбільш поширеним видом опціонних операцій сьогодні є опціони з ф'ючерсними контрактами, основу яких складають товари чи нетоварні цінності. За своєю юридичною природою опціонна операція являє собою договір купівлі-продажу прав на купівлю чи продаж у майбутньому реальних товарів або стандартних контрактів. В обмін на одержання цього опціону покупець виплачує продавцю певну грошову суму — премію.

З розвитком ринкових відносин форвардні операції мають стати основним видом угод на українських біржах на найближче десятиріччя. Їх перевага пояснюється тим, що великі партії товару можуть бути реалізовані тільки за допомогою угоди через якийсь відповідний термін. Дисертант припускає, що термінові (або форвардні) угоди повинні стати тою формою господарських відносин, за допомогою яких будуть здійснюватися значні економічні операції. Укладання такої угоди надає продавцю додаткові фінансові можливості, а покупця певною мірою страхує від інфляційних ризиків.

У параграфі другому «Особливості розглядання біржових спорів» автором дисертаційного дослідження розглянуто історію появи такого органу біржі, як арбітражні комісії, що з'явилися для вирішення спорів і конфліктів, які виникають у біржовій діяльності. Перші згадки про біржовий арбітраж у Росії зустрічаються наприкінці XIX століття.

Поява біржового арбітражу була викликана тим, що механізм звичайної судової системи не відповідав потребам біржових торгів через свою повільність і недостатні знання суддями біржової системи, правил торгівлі та торгових звичаїв. Тому одне з головних завдань, що ставиться перед цим органом біржі — це швидкий розгляд біржових спорів, а також знання арбітрами особливостей торговельно-біржової діяльності. Крім того, були ще й інші причини, за яких цей інститут був і залишається необхідним інструментом біржової торгівлі.

Думку про те, що цей інститут — невід'ємна частина у торговельно-біржовій діяльності, підтримує більшість учених (О.В. Ольховиков, Ч.Н. Азімов, І.Ю. Красько та ін.). Підтвердженням необхідності такого органу є й те, що в більшості розвинутих країн спори, які виникають з угод, укладених на біржі, підсудні біржовому арбітражу (крім випадків, коли

підсудність їх загальному суду обумовлена спеціальною угодою).

У дисертації детально розглянуто порядок розгляду спорів арбітражними комісіями, їх права та обов'язки. По суті арбітражні комісії — це судовий орган на біржі, покликаний забезпечувати додержання прав та виконання обов'язків учасників біржових торгів; він також виносить рішення про стягнення збитків з винної сторони.

Законодавець приділив цьому органу недостатньо уваги, обмежившись визначенням його назви та призначення (ст.3, 12 Закону України «Про товарну біржу»). Оскільки в законодавстві немає детальної регламентації порядку організації арбітражних комісій, невідомо, хто може бути обраним арбітром, який порядок виконання рішень цього арбітражу та ін. Ці та інші питання вирішуються біржами самостійно (Положення про біржовий арбітраж).

Положення та принципи біржового арбітражу затверджуються біржовою радою біржі, що може наділяти біржовий арбітраж широким спектром повноважень у межах існуючого законодавства. Автор припускає, що в Положенні необхідно визначити розмір і порядок виплати арбітражного мита та інших витрат, пов'язаних з розглядом позовів, порядок розглядання спорів, винесення рішень, видачі виконавчих документів по рішеннях арбітражу, а також їх оскарження.

Однак деякі питання, що торкаються компетенції біржового арбітражу, виконання його рішень не можуть бути розв'язані біржами самостійно. Так, ст.20 Закону України «Про товарну біржу» визначає, що спори, виникаючі по біржових угодах, вирішуються у порядку, встановленому законодавством України, статутом товарної біржі та біржовими правилами. На практиці досить часто виникають питання про те, які ж спори вправі розглядати цей орган, а які спори можуть бути розглянуті тільки державними судовими органами, чи володіє рішення біржового арбітражу законною силою та інші питання, на які законодавець не дає відповіді.

Виходячи із змісту ст.1, 3, 20 Закону України «Про товарну біржу», можна припустити, що компетенція біржового арбітражу обмежується розглядом спорів, виникаючих при

укладанні, зміні чи розірванні угод, які відповідають умовам, встановленим ст.15 цього Закону. Вирішення спорів, що виникають при виконанні вказаних угод, а також усіх спорів з інших угод виходить за межі компетенції біржового арбітражу. У цих випадках вони не можуть розглядатися як орган, вказаний у п.2 ст.62 Арбітражно-процесуального кодексу України.

Принципи організації та діяльності біржового арбітражу на біржах України різні, але поступово вони уніфікуються. Спори, в яких однією з сторін є сама товарна біржа як юридична особа, не можуть розглядатися біржовим арбітражем, тому що арбітри, по суті, є найманими працівниками біржі. Такі спори слід передавати на розгляд у звичайному порядку в Арбітражний суд.

Практика роботи біржових арбітражів в Україні недостатня з деяких причин. Це і загальне значне скорочення обсягів біржової торгівлі, і відсутність обов'язкової для учасників біржових торгів умови звернення до біржового арбітражу по біржових угодах. Спірні питання найчастіше вирішуються в арбітражному суді.

У *третьому параграфі* «Шляхи подальшого вдосконалення біржового законодавства» дисертантом висловлена думка про те, що найбільш придатною організаційно-правовою формою товарних бірж має бути акціонерне товариство. Дослідник вважає доцільним внести доповнення до Закону про те, що весь прибуток, що одержаний в результаті господарської діяльності біржі, повинен витрачатися на технічне оснащення, створення власних ліцензійних складів та інші її потреби; бажано також обмежити право біржі як юридичної особи виступати засновником або членом інших комерційних організацій шляхом внесення паю в господарські товариства або придбання акцій цих організацій. Таке обмеження засновується на тому, що біржа не ставить за мету одержання прибутку, а участь у прибутках інших організацій протирічить цьому. Автор детально розглядає питання щодо автономії товарних бірж.

На думку дисертанта, баланс інтересів держави та суб'єктів господарської діяльності — членів товарної біржі є завданням, яке дозволить досягти найбільшого економічного ефекту. Все

це повинно знайти місце в новому Законі «Про товарну біржу». Крім того, при розробці рекомендацій по вдосконаленню біржового законодавства необхідно враховувати й особливості сьогоднішнього становища товарної біржі в Україні, яка без підтримки й уваги держави не зможе посісти того місця в економіці країни, яке біржа займає в розвинутих країнах. Це не означає, що держава мусить активно втручатися в діяльність бірж. Вона має лише більш предметно контролювати біржі, а також надавати їм необхідну допомогу. Зокрема, бажано відмежувати біржі від втручання в їх діяльність органів представницької влади та її виконавчих органів. Розширення сфери ринкової торгівлі, інструментом якої є товарні біржі, потребує збереження їх автономії в основних напрямках діяльності.

При відсутності вітчизняних даних у роботі приводяться дані по російських біржах, які мали ту ж проблему. В Росії, за даними експертів, у 1991р. третину біржових оборотів складала «торгівля повітрям», коли угоди укладались на неіснуючий товар. У 1992 р. (за результатами опитування Інституту досліджування організованих ринків) в середньому 25 — 30% біржових угод мали порушення зобов'язань.

Автор вважає доцільним ввести ліцензування товарних бірж. Ліцензії на проведення торговельно-біржової діяльності мають видаватися уповноваженим державним органом (наприклад, Комісією по товарних біржах), на відповідний термін і за умови виконання встановлених вимог по кваліфікації персоналу біржі, при наявності приміщення, в якому будуть проходити біржові торги, тощо.

Дисертантом також висловлена думка про те, що законодавством має бути встановлено відповідний мінімальний рівень статутного фонду товарної біржі, який відповідав би реально необхідним витратам на її утворення. Серйозною є і проблема відсутності системи підготовки кадрів для торговельно-біржової діяльності, а також відсутність необхідної спеціальної літератури.

Дисертація завершується *висновками*, де сформульовані пропозиції, спрямовані на вдосконалення біржового законодавства. За результатами дисертаційного дослідження автор вносить низку пропозицій: до ч.1 ст.1 Закону України

«Про товарну біржу», до ч.2 ст.1, про доповнення ст.1 частиною 5, ч.2,3 ст.6 та ін., до преамбули Закону включити визначення «маклер», «ділер», «брокер».

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Ткаченко Б.А. Имущественные правонарушения: обзор биржевых сделок// Бизнес-информ. — 1996. — № 9 (0,35 друк.арк.).

2. Ткаченко Б.А. Сделки с недвижимостью на товарной бирже// Бизнес-информ. — 1996. — №20 (0,3 друк.арк.).

3. Ткаченко Б.А. Правовая природа товарной биржи// Бизнес-информ. — 1996. — №21 (0,4 друк.арк.).

4. Ткаченко Б.А. История возникновения и развития товарной и фондовых бирж// Пробл. провадження правових реформ в Україні: Зб. наук. праць. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 1996 (0,25 друк.арк.).

5. Ткаченко Б.А. Правовое положение товарных бирж в Украине. — Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1997 (2,5 друк.арк.).

6. Ткаченко Б.А. Торгово-биржевые операции и их правовая основа. — Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1997 (2,4 друк.арк.).

The thesis in the form of the manuscript for a Candidate of Law degree on the in specialized field 12.00.03 — Civil Law, Civil Procedure, Family Law, International Private Law. The National Law Academy of Ukraine of the name after Yaroslav the Wise. Kharkov. 1996.

The theoretical issues of essence of the scientific and law structure of Goods Exchange, the problems of Civil Law regulations the activity of Goods Exchange, in Ukraine are defended. A historical review of the scientific and law development of the legislation in the sphere of Goods Exchanges activity in Ukraine, USA, Germany, Russia, other states is presented. A role of Ukrainian legislation, the practice of examination of the cases connected with the activity of Goods Exchanges, the Courts of Arbitration, the practice of interrelations between parties in the field of wholesale in Ukraine are analised. In the thesis the author showed the defects of this practice and submitted a proposals for perfection the legislation in force.

Ткаченко Б.А.

**Проблеми правового регулювання
діяльності товарних
бирж в Україні.**

Дисертація в формі рукопису на соискание ученої ступені кандидата юридических наук по спеціальності 12.00.03 — гражданское право и гражданский процесс, семейное право, международное частное право; Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 1996.

В работе защищаются теоретические положения о сущности, организационно-правовой природе товарной биржи, рассмотрены вопросы гражданско-правового регулирования деятельности товарных бирж в Украине. Дан научно-правовой обзор исторического развития законодательства о товарных биржах в Украине, США, Германии, России, других стран, проанализирована и раскрыта роль законодательства Украины, практики рассмотрения споров арбитражными комиссиями товарных бирж, практики взаимоотношений сторон в урегулировании оптовой торговли на Украине, выявления их недостатков, вносятся конкретные предложения путей усовершенствования действующего законодательства.

Ключові слова: товарна біржа, арбітражні комісії, арбітражна практика, оптова торгівля, біржові угоди (форвардні, ф'ючерсні, опційні, угоди з заставою, угоди з премією), біржове посередництво.

